HUMANISTIČKE STUDIJE

3|2017

Univerzitet
Donja Gorica

ČASOPIS
HUMANISTIČKE STUDIJE

Glavni i odgovorni urednik:
Dragan K. Vukčević

Urednica broja „O Evropi”:
Ljubinka Trgovčević Mitrović

Redakcija:
1. Đorđije Borozan (Podgorica);
2. Radule Knežević (Zagreb);
3. Ilija Vujačić (Beograd);
4. Dragica Vujadinović (Beograd);
5. Milan Podunavac (Podgorica);
6. Cirila Toplak (Ljubljana);
7. Mirjana Maleska (Skoplje);
8. Asim Mujkić (Sarajevo).

Savjet:
1. John Keane (Sidney);
2. Nenad Dimitrijević (Beograd);
3. Čedomir Čupić (Beograd);
4. Olga Breskaja (Vilnius);
5. Ana Krasteva (Sofija, Lyon);
6. Panos Ljoveras (Solun);
7. Đuro Šušnjić (Beograd);
8. Radovan Vukadinović (Zagreb);
9. Tonko Maroević (Zagreb);
10. Viljam Smirnov (Moskva);
11. Rudi Rizman (Ljubljana);
12. Alpar Lošanc (Novi Sad);
13. Vesna Kilibarda (Podgorica);
14. Stefano Bianchini (Bologna);
15. Lidija Basta Fleiner (Freiburg);
16. Hans-Georg Ziebertz (Würzburg);
17. Ratko Božović (Beograd).

Sekretar: Nikola Zečević

Dizajn: Mile Grozdanić

Priprema za štampu: Bojan R. Popović
Medeon, Podgorica

Lektura i korektura: Valentina Knežević

Izdavač: HS, UDG

Podgorica,
2017.

3|2017

SADRŽAJ

DRAGAN VUKČEVIĆ Uvodna riječ
glavnog i odgovornog urednika /5/

DIO I TEMA BROJA: O EVROPI
MILAN PODUNAVAC Politička ideja Evrope /9/
GORAN GRETIĆ Kriza ideje ujedinjenja Europe /27/
ASIM MUJKIĆ Europa i Zapadni Balkan u populističkom ruhu /45/
TIHOMIR CIPEK Rusija i Europska unija. Što je ostalo od partnerstva? /61/
ILIJA VUJAČIĆ Kontekstualnost ustavnog patriotizma
— crnogorska perspektiva /77/
NATAŠA JOVANOVIĆ Šta je novo u savremenom evropskom
orijentalizmu? Jedan teorijski ekskurs o (pre)naglašavanju
nasleđa Ibn Halduna u savremenoj socijalnoj misli /97/
RADOSLAV RASPOPOVIĆ Promjene u definisanju
spoljnopolitičkih zadataka crnogorske diplomatije u drugoj
polovini XIX i na početku XX vijeka /115/
BORO VUČINIĆ Balkanski aspekt migracione krize u Evropi /139/

DIO II STUDIJE
LIDIJA ČEHULIĆ VUKADINOVIĆ Međunarodne
organizacije u suvremenim međunarodnim odnosima /163/
FILIP IVANOVIĆ Nevidljiva ljepota i njene vidljive
predstave: Estetika Dionisija Areopagita /177/
PREDRAG ZENOVIĆ The Normative Flaws of Liberal Culturalism /191/

DIO III RECENZIJE
RADULE KNEŽEVIĆ *Suvremena politička teorija*, Crnogorska
akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2017. (Milan Podunavac) /221/
ĐORĐIJE BOROZAN *Crnogorske dinastije: Vojislavljevići, Balšići,
Crnojevići*, CID, Podgorica, 2017. (Ilija Vujačić) /225/
O identitetu, Crnogorska akademija nauka i
umjetnosti, 2015. (Nikola Zečević) /233/
ILIJA VUJAČIĆ *Saznanje i* politika, Nacionalna zajednica Crnogoraca
Hrvatske / Disput, Zagreb, 2014. (Predrag Zenović) /239/

DIO IV IN MEMORIAM
Prof. dr Lidija Čehulić Vukadinović (1966–2017) (Nikoleta Đukanović) /245/

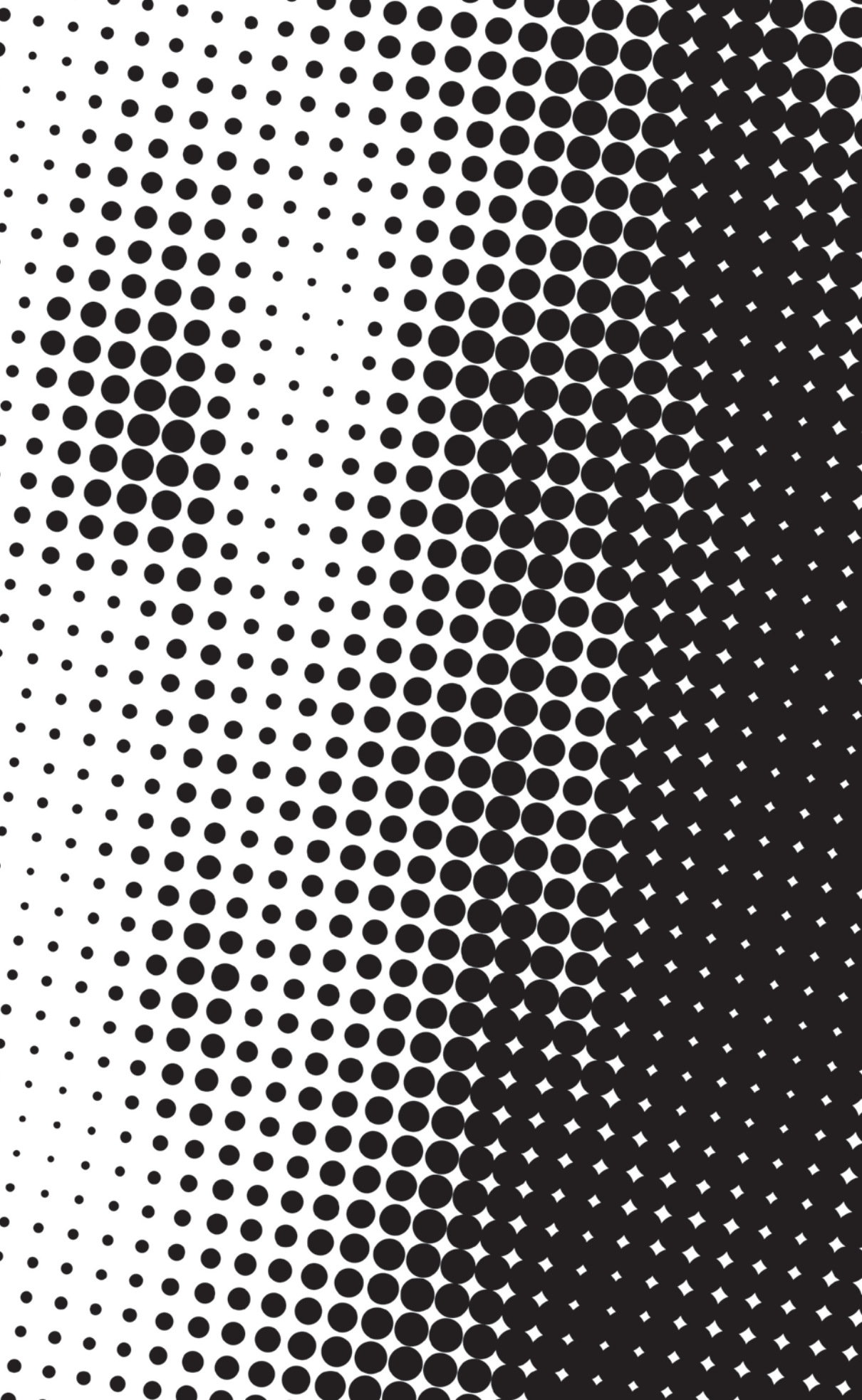

Milan Podunavac

UDK 32:061.1 EU

Politička ideja Evrope

Politički i ustavni identitet Evrope. Normativni sporovi.

U intervjuu koji je dao uredniku njemačkog časopisa „Neue Gesselaschaft", Tomasu Majeru (Thomas Mayer) i koji nosi karakterističan naslov „Evropa to može bolje", Jirgen Habermas (Jürgen Habermas), vodeće ime u teorijskom polju evropske ljevice, ponovo pokreće normativno pitanje o političkom i ustavnom identitetu Evrope.[1] Pri tome, osvrnuo se na poznatu kontestaciju s profesorom Diterom Grimom (Ditter Grim) oko ovog temeljenog pitanja. Podsjećam, u toj kontestaciji Diter Grim je izlagao stanovište da Evropa nema zasebiti konstitucionalni i politički identitet. Ukratko, tvrdi Grim, Evropi nedostaju tri temeljna konstitutivna uslova da bi mogla oblikovati zasebiti ustavni i politički identitet: zajednički jezik, zajednička politička kultura i zajednička javna (politička) arena unutar koje bi djelovali evropski politički akteri (partije). I jedno drugo uticajno ime u oblasti konstitucionalne teorije (Michael Rosenfeld) blizak je argumentaciji Ditera Grima, upozoravajući da Evropi/EU nedostaje osobita forma vaninstitucionalnog identiteta (široka saglasnost unutar „evropskog društva" koja bi podržala ustavnu arhitekturu koju je EU oblikovala).[2] Habermas, pak, zagovara ideju „evropskog republikanskog patriotizma" i podsjeća da je Evropa u odnosu na dva velika totalitarizma, nacistički i staljinistički, oblikovala „zajednički horizont značenja" oko vrijednosti javnih i političkih sloboda, javnog mira, pravne države, solidarnosti, religijskog i političkog pluralizma. Pri tome Habermas, zajedno sa profesorom Brunkhorstom, normativno brani konstrukt nadnacionalnog legitimiteta normativnim konstruktom o razdvajanju države i ustava u kojoj se prvi oblikuje oko političke moći, a drugi oko političkih mogućnosti građana da se u jednom horizontalnom polju saglasnosti dogovore oko temeljnih pitanja ljudskih prava, vladavine prava, demokratske legitimnosti, solidarnosti i urede uzajmne odnose na vrijednostima „evropskog ustavnog patriotizma".

---

1 *Europa Kann es besser*, Gespräch mit Jürgen Habermas, Nene Gesellschaft, 4/2017.

2 D. Grim, *Which Constitution for Europe*, Tuibingen, 25, 1977, M. Rosenfeld, *Problem of Identity*, Cordoso School of Law, Working Papers, 143.

Normativna kontestacija, kojom smo započeli ovu studiju, na paradigmatičan način upućuje na središnje jezgro spora dvije suprotstavljene političke i konstitucionalne škole, jedne, koja „brani" argumentaciju o zajedničkom ustavnom i političkom identitetu Evrope/EU i druge, koja smatra da nacionalne države i dalje čine najracionalniji okvir organizacije zajedničkog života političkih zajednica. Obje škole, pak, ujedinjuje polazište o osobitoj formi političkog i demokratskog deficita koji karakteriše EU. Odgovori eurofila i eurofoba su dakako međusobno suprotstavljeni. Prvi, odgovor na osobito stanje ustavnog i demokratskog deficita nalaze u proširenju liberalnih i demokratskih ustanova i principa na nadnacionalni nivo osnaženjem evropskih parlamenata, držanjem u javnom polju živom raspravu o Ustavu Evrope i institucionalizacijom kvazi-federalne distribucije moći suverenih država.[3] Druga, pak, škola argumentira da politička moć treba i dalje da ostane usidrena u polju nacionalnih država koje osobitom formom povezanosti naroda, teritorije i zajednica i dalje čine najpogodniji okvir za funkcionisanje liberalnih i demokratskih ustanova.[4] Ova kontestacija snažno utiče na politički diskurs u „novim demokratijama" koje se nalaze pred nerješivom enigmom kako da razriješe napetost „evropskog horizontalnog značenja" i nerješivih pitanja „državnosti". Politička Evropa i dalje je normativni ideal ovoga prostora. Nedovršena državnost, pak, podsjeća stalno da utemeljenje novoga poretka na ustavu zahtijeva državnost zarad dva temeljna razloga. Prvo, državnost je garant poretka. Vladavina prava i pravni poredak ne mogu funkcionisati u haosu. Da bi vladavina prava i pravni poredak imali smisla samo ako normalno stanje postoji i ako postoji jasan odgovor na pitanje ko je suveren i ko donosi odluku da li normalno stanje postoji. Drugo, državnost pribavlja fizičke i simboličke granice koje definišu ko je konstituens političkog poretka. Neizvjesnost o tome ko pripada narodu koji sebe utemeljuje kao „we the people" projekt ustavne demokratije čini od početka neizvodljivim. Pitanje o tome, pak, ko je konstituens poretka, nije isto kao i pitanje ko je „državljanin/podanik" države.[5]

Normativni (republikanski) odgovori

U polju normativne političke teorije odgovor na pitanje o političkom i demokratskom identitetu Evrope/EU naglašeno dolazi iz polja neorepublikanske političke teorije. Ovaj se rad ovom vrstom odgovora i bavi. Uz sve rizike da pojednostavimo teorijski i normativni

[3] R. Bellamy and D. Castiglione, *Democratic Deficit and the Constitution of Europe* in: A. Gagnom and J. Tully, *Justice and Stability in Multinational Society*, Cambridge, CUP, 2006.; S. Holmes, *Reflection on the Nation-State in Western Europe*, Journal of Common Market, Vol. 21, 1992.

[4] D. Miller, *On Identity*, Oxford, OUP, 1995.

[5] Urlich Preuss, *Constitutionalism in globaliyed and fragmented word*, UKP Symposium, 2004.

pejzaž savremene političke teorije, organizovaćemo ga oko nekoliko međusobno povezanih „konstrukta". Najuticajniji je dakako model kojim smo i počeli ovu studiju i koji se pozitivira u konstruktu „evropskog ustavnog/republikanskog patriotizma".[6] Evropski ustavni patriotizam je temeljno njemački odgovor na negativno nasljeđe nacističkog totalitarizma i potrebu jednog velikog evropskog društva da kroz formu moralne i kritičke refleksije da odgovor na političku patologiju politike rasnih identiteta nacističke Njemačke. Poticaj je došao u snažnim studentskim pokretima šezdesetih, kada nova generacija Njemaca pita svoje roditelje šta su radili u godinama totalitarne diktature. Habermas u dva velika teksta u nedjeljniku „Die Zeit" nudi dva normativna odgovora. Prvi je označio političkom formulom „DM–Nationalismus", upućujući na formu ekonomskog patriotizma; drugi, pak, upućuje na njegovu političku dimenziju („Verfasungpatriotismus"). Obnova kolektivnog identiteta i osobita forma horizontalnog konsenzusa oblikuje se oko temeljnih vrijednosti ustava. To nije bilo kakav ustav već ustav koji nastaje u odgovoru na negativnu tradiciju totalitarizma. Strah od totalitarizma obnovio je vrijednosti javnih i političkih sloboda, strah od rata — vrijednosti javnog mira, strah od religijskog i etničkog fundamentalizma — vrijednosti religijske tolerancije i pluralizma. Sve ove vrijednosti uvezane su temeljnim konstituensima ustavne demokratije koje se pozitiviraju u principima vladavine prava, demokratske legitimnosti, građanstva i solidarnosti. Građanska kultura u srcu je evropskog republikanskog patriotizma. Evropljani, kako to sjajno pokazuje španski politički pisac Viktor Perez Diaz[7], stalno su u potrebi da se pitaju šta je Evropa koju poznajemo i cijenimo. Za većinu nas Evropljana, Evropa nije spoljni predmet znanja. Kao posmatrači locirani smo unutar polja posmatranja. I prvo, svi počinjemo sa onim što indirektno znamo, i što je uvijek samo malo više od poznavanja naše zemlje. Svi mi znamo svoju zemlju kao evropsku zemlju. No, Evropa je mozaik zemalja, evropska politička kultura je „tradicija tradicija" (Skhlar). Otuda drugi je korak šta znamo o drugima, politička kultura „drugosti" temeljno je svojstvo evropske političke kulture evropskog identiteta. Drugi dio naše kognitivne i vrijednosne mape je „Evropa koju cijenimo". To je uvijek Evropa današnjice. Šta je to što u Evropi smatramo vrijednim, i koje su nam dimenzije života važne? Ovo je pitanje fundamentalno jer nam daje odgovor na pitanje šta je telos evropskog političkog identiteta. Ova vrsta vrijednosne dimenzije, kako smo naznačili, uvijek ima dvije dimenzije. Pozitivna je dimenzija straha da nas upozorava na one dimenzije koje su opasne po našu individualnu i kolektivnu egzistenciju. U odgovoru na negativne i razarajuće tradicije (šizme, ratovi, totalitarizmi) oblikovana je osobita forma „slobode od straha" oblikovana oko vrijednosti mira, javnih i političkih

---

6 Habermas, Ibid.; M. W. Diay, *The role of Civil Nation in the Making Europe*, Social Research, Vol 57, 2000.

7 W. P. Diaz, Ibid.

sloboda, tolerancije i solidarnosti. Poredak slobode i poredak mira, temeljne su ose evropskog političkog telosa.

J. W. Miler dodatno nadgrađuje fomulu „evropskog ustavnog patriotizma", naglašavajući u većoj mjeri njegovu inkluzivnost, pluralističnost („jednakost u različitosti") i naglašenu deliberativnost. Evropski politički identitet, drži Miler, temeljno mijenja klasičnu ideju utemeljujuće moći zajednice i demokratskog ustrojstva. Ideja umnožene utemeljujuće moći nadgrađuje se idejom o pluralizmu „demoi". Miler upozorava na ograničenost „demos teze" upućujući da se EU ne može shvatiti kao jedna ujedinjena konstitutivna moć (jedan demos) već kao zajednica utemeljena na umnoženim „demoima" i multiplikovanim centrima odlučivanja. Sve ovo traži osobito stanje nedominacije u političkom polju.[8]

Ričard Belami (Richard Bellamy) i Dario Kastiljone (Dario Castiglone) političkim konstruktom „demokratskog liberalizma" obnavljaju neke od temeljnih motiva republikanske političke teorije. Ovu bi konstrukciju mogli označiti najrobusnijom formom republikanizacije evropskog političkog diskursa. Autori obnavljaju ideju pre-liberalnog konstitucionalizma: ideju o identitetu ustava i socijalne kompozicije političkog poretka, sloboda kao nedominacija, oblikovanje javnog dobra kroz medijum kolektivne deliberacije, princip umnoženog građanstva. „Demokratski vraća se pre-liberalnoj koncepciji konstitucionalizma koja izjednačava ustav i formu vladavinskog poretka. Na način na koji razumijevamo fizičko zdravlje pojedinca s njegovom ili njezinom konstitucijom tijela, tako je i zdravo političko tijelo atribut političkog sistema koji je sposoban da ujedini različite konstitutivne grupe u uzajamni ekvlibrium. Cilj je da disperzirana moć istovremeno omogući i konflikt i deliberaciju i da se različite socijalne klase istovremeno kontrolišu i kooperiraju u jednom procesu kontrukcije i oblikovanja javnog dobra".[9] Polazište je autora da demokratski i konstitucionalni deficit Evrope ima svoje ishodište u tri temeljna polja. Prva vrsta deficita je demokratska. Demokratski se deficit u užem značenju izražava u relativno malom uticaju evropskih građana na proces odlučivanja i oblikovanja evropskih politika. Druga vrsta deficita je federalni deficit. Ova vrsta deficita izražava se u nedovoljno institucionalizovanom odnosu i između institucija EU (Evropski sud pravde, Evropski parlament, Komsija) koje imaju osobitu formu kvazi-federalnog statusa i institucija nacionalnih država (vlada, parlamenti i sl.). Treća vrsta deficita je konstitucionalna, koja u osnovi drži otvorenim pitanje normativne legitimazacije evropskih ustanova. Sažeto, tri su temeljna deficita, upozoravaju Belami i Kastiljone. Prvi otkriva deficit demokratske odgovornosti i reprezentacije, drugi se odnosi na problem distribucije suvereniteta, treći, pak, otvara pitanje demokratske legitimacije. Osnovni je nalaz autora da liberalno-demokratski model EU razrješava sve tri vrste

[8] J. W. Miller, *Ustavni patriotizam*, Beograd, 2016.
[9] Belleamy and Casiglione, Ibid.

demokratskog deficita EU. Umjesto konstitucionalnog konsenzusa, na djelu su preklapajuće konstitucionalne tradicije. Ova argumentacija u velikoj meri otklanja (liberalnu) kritiku da je republikanizam podjednako nepraktičan i nepoželjan. Republikanski fokus na odnose dominacije i osobitu formu balansa socijalne i političke moći otvara prostor za aktivnu inkluziju svih socijalnih grupa u oblikovanju političkog tijela društva. U okviru jednog takvog političkog konstrukta demokratija igra centralnu ulogu. Demokratija igra centralnu ulogu u ovome sistemu, štiteći podjednako od arbitrarne moći i ohrabrujući uzajamnu građansku participaciju. „Demokratski liberalizam (liberalni republikanizam — M. P.) odnosi se na sva tri deficita koja su identifikovana. Deficit demokratskog odlučivanja (demokratski deficit) povezan je sa disperzijom vlasti i devolucijom moći omogućavajući mrežu socijalnih sila i nove vladavine (federalni deficit), postajući tako dio političke konstitucije koja ujedinjuje pravo, efikasnost i legitimnost (konstitucionalni deficit). Na taj način republikanski model nudi normativno ubjedljiv odgovor na sva tri tipa EU deficita. Na konstitucionalnom nivou, institucionalni prostor oblikuju tijela koja nose nacionalne konstitucionalne vrijednosti, na federalnom nivou otklanja se klasična federalna struktura suvereniteta, deliberativna svojstva demokratije oslonjena na nedominaciju kao intrinsično svojstvo politike, razrješavaju obje vrste deficita, konstitucionalni i federalni".[10]

Teorijska konstrukcija koju smo izložili teorijski i normativno oslonjena je na obnovljen diskurs neorepublikanske političke teorije. U tom polju rad Ričarda Belamija — *Politički konstitucionalizam* (*Political Constitutionalism*, 2005) svakako čini teorijsku osu izloženog konstrukta. Ovu vrstu teorijskog konstrukta svakako osnažuju i teorijske konstrukcije asocijativne demokratije (Hurst, Cohen, Schmitter), neorepublikanski konstrukt demoikratia kao i konstrukti evropskog civilnog društva i evropskog građanstva (Keane, Bellamy, Benhabib, Balibar, Vujadinović).[11]

Jednu od najrobusnijih odbrana evropske demokratije u utemeljenju na normativnoj matrici liberalnog republikanizma razvila je Kalipso Nikolaidis (K. Nicolaidis) uvodeći u raspravu normativno zahtjevan konstrukt demoi-kratije. U jednom normativno složenom konstruktu demoi-kratia ujedinjuje principe pluralnosti konstitutivne moći (pluralnost naroda), konstruktom slobode kao nedominacije, idejom horizontalnog društvenog ugovora (uzajamno priznanje) koji ujedinjuje horizontalno polje deliberativnog odlučivanja. „Ideja evropske demoi-kratije zavodljivo je jednostavna: Unija naroda koji vladaju zajedno, ali ne kao jedno. Koliko god da je zajedničkog kratosa moramo se suočiti sa pluralnošu naroda; međutim, ne manje važno, koliko god da je različitih naroda, potreban nam je zajednički

[10] Beelleamy and Castiglione, Ibid.
[11] J. Keane, *European Citizenship*, CisoNet, Berlin, p. 205.

kratos da bi se posredstvom uzajamno dogovorenih obaveza odredile i ispunile dužnosti koje dugujemo jedni drugima".[12]

Evropsko građanstvo i evropsko civilno društvo temeljna je dimenzija evropskog političkog identiteta. Normativno robusni pojam građanstva nadilazi pravnu posturu ovoga statusa na način kako je uređen Ugovorom iz Mastrihta (Bernhabib). Veliki i nažalost nedovršeni projekat CisoNet grupe pokrenuo je temeljna pitanja evropskog građanstva. Osobito je Džon Kin (John Keane), arhitekta ovoga velikog projekta, upozoravao na složenu, pluralnu strukturu evropskog građanstva zasnivanu na umnoženim i ponekad potencijalno konfliktnim političkim identitetima. I Ričard Belami (2008) rabi sličnu normativnu matricu, naglašavajući složenu matricu građanstva (članstvo u zajednici, status, participacija). Na političku dimenziju evropskog građanstva i međunarodne pravde kao njegovu osnovnu osu posebno upozoravaju i drugi autori (Benhabib, Podunavac).[13] Ova strategija ispituje granice političke zajednice fokusiranjem na građansku i političku pripadnost i zalaganjem za političke principe inkorporiranja tuđina i stranaca, imigranata i došljaka, izbjeglica i azilanata u postojeće i stabilne političke zajednice. Diskurzivna (republikanska) teorija zalaže se za meke granice, koje priznaju ne samo meke granice koje priznaju tek administrativna prava izbjeglica i azilanata, već i regulatorna prava na demokratiju i demokratsku političku participaciju, argumentirajući da demokratija po definiciji postavlja transparentnu javnu sferu organiziranu tako da etičko gledište građana prevedu u pozitivne zakone države. Ideja evropskog/globalnog građanstva naglašava rastuću demokratsku snagu unutar globalnog civilnog društva etički posvećenu principima da legalni i ilegalni tuđini treba da imaju osnovna ljudska prava.[14] Republikanska se koncepcija evropskog/globalnog građanstva normativno suprotstavlja liberalnim konceptima pasivnog građanstva i pasivne tolerancije. Osobita kontestacija republikanizma i liberalizma oko konstrukta i domašaja principa građanstva dodatno se pod pritiskom migrantskog vala prelila u sporu oko otvorenosti granica suverenih država, obnavljajući osobitu formu kontestacije „suverenista" (liberala) i „republikanaca". Tu dolazimo do teorijske kontestacije dvojice uticajnih autora, Araša Abuzadeha (Arash Abizadeh) i Davida Milera (David Miller).[15] Temljno pitanje, koje nije samo teorijsko već i sa snažnim političkim učincima, oblikovano je oko pitanja: pod kojim uslovima je opravdivo da suverene države imaju pravo da nasilno zatvore granice. Araš Abuzadeh (*Democratic Theory and Border Control. No*

[12] C. Nikolaidis, *Europan Democracy and Its Crisis*, Journal of Common Market, 51, 2013.

[13] Milan Podunavac, *Ustav i demokratija u porocesu tranzicije*, Beograd, 2011.

[14] M. Nisbaum, *Love of the Country*, Boston, 2002.; Podunavac, Isto.

[15] A. Abizadeh, *Democratic Theory and Border Coercion*, Political Theory, Vol. 16, 2008; D. Miller, *Why Imigration Control Not Coercive*, Political theory, Vol. 38, 2010.

Right to Unilateraly Control your Own Borders) otvara ovaj problem pitanjem: da li je politika zatvorenih granica i jednostrana kontrola granica od strane demokratske države opravdiva. Polazno stanovište Abuzadehove argumentacije je klasično suverenističko stanovište (state souvereignity view) koje sažeto kaže da je politika kontrole granica, uključujući imigraciju i naturalizaciju, sastavni dio jednostranih ovlasti države i njezinih građana. Osnovni je argument Abuzadeha da je ova argumentacija i opravdanje — pravo države na jednostranu kontrolu granica — u osnovi u neskladu sa demokratskom teorijom narodnog suvereniteta. Pošto je demos u demokratskoj teoriji u principu neograničen (unbounded), režim kontrole granica mora biti demokratski legitimiziran, podjednako od stranaca i građana države u političkim institucijama u kojima i stranci i građani mogu participirati. Sažeto, država nema pravo unilateralne kontrole sopstvenih granica. Osvrćući se na liberalno opravdanje etike otvorenih granica Džozefa Karensa (Joseph Carens), Abuzadeh izlaže razliku između liberalne i demokratske teorije. Sažeto, dok liberalizam brani etiku otvorenih granica oslonom na princip autonomije koja u osnovi traži da učinci političke moći moraju biti oporavdivi za sve na način da budu u skladu sa liberalnim principom da je svaki pojedinac slobodan (autonoman) i jednak, argument teorije narodnog suvereniteta kaže da je moć legitimna samo ako je opravdiva od strane onih prema kojima je usmjerena. U odgovoru na argumentaciju Araša Abuzadeha, David Miler (*Why Immigrant Control Are Not Coercive: A reply to Arash Abizadeh*) upozorava da demokratska legitimizacija ne znači nužno i participaciju, praveći razliku između prisile i prevencije. Prevencija, zaključuje Miler, nužno ne narušava autonomiju, pa otuda kontrola granica može ograničiti slobodu ljudi, ali ne ostavlja prostor za demokratsko dodatno učešće. „Imigrantske politike koje slijede države, uključujući demokratske države, mogu biti kritikovane sa brojnih stanovišta. One mogu uvesti nenužna ograničenja na individualnu slobodu kretanja, mogu uvesti nepravične i diskriminatorske mjere, mogu poticati globalnu nepravdu regrutacijom kvalifikovane radne snage iz siromašnih zemalja, mogu u kontinuitetu narušavati ljudska prava, no to nema posebne veze sa pravom države da kontrolira sopstvene granice. Zahtjev da se imigranti i stranci uključe u proces odlučivanja je pogrešan".[16] Ako se za Milerovu argumentaciju može reći da obnavlja klasični liberalni argument o otvorenosti granica i da je normativno branljiv, osobita tendencija „straha od globalizacije" dodatno usložnjava ovu argumetaciju. I sam će Habermas, u intervjuu koji sam pomenuo, pokazati osobitu normativnu rezignaciju, upozoravajući da je evropsko javno polje nekonstituisano, politički prostor djelanja građana sužen, a u EU i dalje funkcionira osobiti tehnokratski etos redefinišući normativnu matricu „postnacionalne konstelacije" u osobitu formu „postnacionalne arogancije" koja je dominirala u evropskom političkom diskursu u drugoj polovini

[16] D. Miller, Ibid.

dvadesetog vijeka. Kriza globalizacije praćena specifičnim i nasilnim učincima modernizma dodatno usložnjava ovaj problem. Otvarajući u svome skorašnjem radu *The Ordinary Virtues* (September, 2017) pitanje „šta globalizacija znači za moralno ponašanje u našem dobu", Micheal Ignatieff upozorava na zahtjeve građana za državnom zaštitom od udaljenih učinaka globalizacije. Pred nama se odvija osobiti politički proces u kome nacionalna država ponovo prigrablja suverenitet i preuzima kontrolu i brigu nad životima i sudbinama svojih građana. Ključna je dakako zaštita od terorizma. Globalizacija je donijela međunarodni terorizam i on proizvodi egzistencijalne Hobesijanske strahove ljudi. Otuda povratak suverenoj državi i obnovi osobite Hobesijanske *protective obedience* formule. Ova rekonfiguracija suvereniteta pod pritiskom građana marginalizovanih globalizacijom nije privremena. U ovoj borbi za kontrolu najmoćniji jezik otpora nije globalan već lokalan: nacionalni ponos, lokalne tradicije, obnova religije. Orbanova populistička formula oslonjena na odbrani mađarskog hrišćanskog identiteta, koncept iliberalne demokratije u biti obnavlja formulu Hobesijanskog suvereniteta. Da sažmem, moralna globalizacija se suštinski ne događa. Ono što svjedočimo je žestoka odbrana nacionalnog, lokalnog i regionalnog partikulariteta — jezika, kulture, religije, nazora — protiv sila globalizacije. Osnovna osa ove obnove je populizam.[17]

Populistčki izazov evropskom političkom identitetu

U kanonskom tekstu koji je posvećen temljenim vrijednostima evropskog političkog prosvetiteljstva, Jan Sapiro (Jan Saphiro) u vrhu toga snopa vrijednosti stavlja demokratiju. Na ključno pitanje političkih društava — zašto se pokoravamo političkoj vlasti i kada se stiču uslovi da joj odreknemo poslušnost — sve od modernog političkog prosvetiteljstva postoji samo jedan odgovor — demokratija. I to je opšte mjesto u savremenoj političkoj teoriji. Obnavlja ga Rober Dal (R. Dahl) u svojoj posljednjoj knjizi o demokratiji (*On Democracy*). Dal sažeto utvrđuje nekoliko temeljnih nalaza. Prvo, demokratija je glavni produkt političke moderne. Drugo, demokratija je u modernom političkom društvu postala univerzalni legitimacijski obrazac. Pobijedila je sve svoje protivnike i neprijatelje, podjednako pred-moderne (monarhija, oligarhija, aristokratija) i moderne političke oponente i neprijatelje (autokratija, militarne diktature, nacizam). No, Dal upozorava da ova pobjeda demokratije ima dva neprijatelja, fanatični nacionalizam (populizam) i religijski fundamentalizam.[18] Dalova dijagnoza pokazala se tačnom. Populizam i religijski i etnički ekstremizam postao je sastavni dio političkog pejzaža savremene Evrope.

---

[17] M. Ignatieff, *The Ordinary Virtues. Moral order in dividing society*, Cambridge, CUP, 2017.

[18] R. Dahl, *On Democracy*, Yale, 1999.

Empirijska evidencija potvrđuje ovu osnovnu dijagnozu. Populistički pokreti praćeni normalizacijom autoritarnih političkih režima glavni su činilac proširenog nepovjerenja i delegitimizacije ustanova reprezentativne demokratije. Savremena Evropa i njezine temeljne ustanove (demokratija) suočavaju se sa osobitom „patologijom populizma". Dakako, populizam je pojam koji je predmet velike normativne kontestacije, pa otuda i osobita vrsta fascinacije populizmom koji osvaja svojom „jednostavnom, robusnom, i dramatičnom porukom" pa će neki teoretičari označiti kao osobiti pharmakon demokratije i „autoimunu bolest demokratije". Volfgang Merkel u *Populismus und Demoratie*, koju piše neposredno nakon pobjede Trampa, upozorava da je pobjeda Trampa ne samo poraz Vašingtonskog establišmenta i ključnih ustanova reprezentativne demokartije (partije, izbori) već i „protest isključenih" i simptom „opšteg neuspjeha moderne da riješi problem pravične distribucije".[19] Unatoč tome što populizam nije fiksirana konstelacija, kako upozorava Ernesto Laklu (E. Laclau) već serija diskurzivnih resursa koji mogu biti upotrijebljeni za veoma različite svrhe, pa otuda i neograničeni broj pluralističkih hibrida (institucionalni/vaninstitucionalni; prosvećeni/vulgarni; agonistički/antagonistički) za bipolizam se ipak može utvrditi da je osobita forma pseudo-političkog stila politike koji u ime imaginarnog „naroda", koji se označava kao politički demijurg sa osobitim metafizčkim i nadnaravnim svojstvima, svojim „duhom" u osnovi rastače temeljne ustanove ove reprezentativne demokratije — podjela vlasti, princip jednakosti, političke stranke, nezavisno javno polje.[20] Populizam uvijek stremi osobitoj formi „plebijanizma" i demagoškog liderstva usmjerenog na rastakanje ustanova kontrole i ograničavanja političke vlasti. Na neki način može se i reći, podsjećajući na kanonski rad Džona Stjuarta Mila (Predstavnička demokratija) da su osnovni instrumenti predstavničke demokratije (izbori, partije, parlamentarni sistem, nezavisno javno polje) u osnovi i nastali kao instrumenti za kontrolu i ograničavanje osobite forme plebijanizma. U tome i jeste temeljna razlika između ranog konstitucionalizma usmjerenog ka ograničavanju arbitrarne vlasti monarha i modernog konstitucionalizma koji u osnovi traži instrumente kontrole i ograničavanja političke moći oslonjene na nereflektiranu ideju „populusa".

Lijevi populizam i potreba za demokratskim reutemeljenjem evropske demokratije

Dominacija i sve glasnija uloga desnog populizma u velikoj mjeri je odgovor na globalizaciju neoliberalne hegemonije koja u osnovi supstituira formu političkog racionaliteta i demokratske javne sfere

[19] W. Merkel, *Populismus und Demokratie*, IPG, 2016.
[20] E. Laclau, *On Poplist Reason*, London, Vrso, 2005.

konstruktom „tržišne preduzetničke države"[21] izmještajući odlučivanja o ključnim socijalnim i ekonomskim pitanjma iz političkog polja. Nema nepristrasnih solucija, kako upućuje neoliberalni konstrukt, iluzija je da su politički antagonizmi pacifikovani u nepristrasnom polju vladavine prava i narasle uloge sudske vlasti kao sfere gdje društveni konflikti zadobijaju svoju ekspresiju. Atraktivnost desnog populizma podjedanako je osnažena konstruktom o „kraju politike" i post-političkim konstruktima koji su oslonjeni na model „non-partisan democracy" i tehnokratski jezik „good governance". Sve ovo vodi osobitoj demobilizaciji tradicionalnih partija koje su sve manje sposobne da oblikuju alternative nedemokartskim alternativama, što oslobađa prostor političkim partijama desnog populizma da mobiliziraju političke sentimente i podsjećaju da politika inherentno u sebi nosi anatagonističku dimenziju. „Post-politička situacija stvara pogodan teren za populističke partije koje uzimaju sebi za pravo da su one jedini akteri koji predstavljaju sve one koji se osjećaju ignorirani i zaboravljeni u postojećem reprezentativnom sistemu. Tu je izvorište njhovog apela na „narod" protiv „političkog establišmenta" koji zaboravlja zahtjeve običnih ljudi i okrenut je isključivo interesima elite. Poteškoća je pak u tome što ovi zahtjevi dolaze iz polja desnog populizma" (Ch. Mouffe). Pledirajući za utemeljenje „lijevog populizma" na pretpostavkama agonističke konstrukcije politike i demokratije, Šantal Mouf upozorava da populizam predstavlja važnu dimenziju demokratije. Demokratija razumijevana kao: „moć naroda" zahtijeva postojanje „demosa/naroda". „Agonistička borba je više od borbe između konfliktnih hegemonističkih projekata. To je borba za (normativnu) konstrukciju naroda. Važno je za ljevicu da razumije prirodu ove borbe. Posmatran u terminima „kolektivne volje", „narod" je uvijek politički konstrukt. Nema utemeljenja „mi" bez „oni". To je način na koji je protivnik (adversary) definisan, i kako se identitet naroda uspostavlja i tu je temeljna razlika između desnog i lijevog populizma". U paradigmatičnom podnaslovu Kriza i mogućnosti Evrope, Šantal Mouf dovodi osnovne konstrukte agonističkog koncepta politke/demokratije i lijevog populizma u pitanja evropskog političkog identiteta. „Budućnost demokratije" ovisi o razvoju lijevog populizma koji bi trebalo da obnovi interes za politiku moblizacijom sentimenata (passions) i pokretanjem agonističke debate o mogućnosti alternative neoliberalnom poretku koji osnažuje de-demokratizaciju. Ovu moblizaciju bi trebalo pomjeriti na evropski nivo. Da bi bili pobjednički, lijevi populistički pokreti treba da osnaže borbu za demokratsko reutemeljenje Evrope".[22]

---

[21] Ph. Bobit, *Shields of Achiles*, New York, 2002.

[22] Ch. Mouffe, *The End of Politics*, in: Panniza, *Populism as Mirror of Democracy*, 2005.

„Evropski eksperiment" (Bibo). Istorija pojma i formativni principi.

Rasprave o temeljnim principima koji oblikuju evropski politički identitet i evropsku ideju poretka sežu duboko u istoriju političkih ideja. Moja je aspiracija da izdvojim nekoliko kanonskih izvora koji imaju veliku vrijednost i danas.

Uvodni motiv posudio sam od francuskog istoričara Gizoa (Guizot) i njegovog uvodnog predavanja što ga drži *O opštoj istoriji civilizacije u Evropi od pada Rimske imperije do Francuske revolucije*. Gizo je značajno uticao na Alekssa de Tokvila (Tocquevile), koji 1828. godine sluša njegova predavanja, ali i na Ištvana Biboa koji preko svoga učitelja Giljerma Ferera (G. Ferrero) obnavlja ideju „evropskog eksperimenta" u svome poznatom radu *Refleksije o socijalnoj istoriji Evrope*.

Aspiracija je Gizoa, da mu se vratimo, da analizira „političku fizionomiju Evrope". Dakle, počinje Gizo: „Danas prodirem u istoriju evropske civilizacije, ali prije prelaza na strogi prikaz hoću da dam opštu ideju tipične fizionomije ove civilizacije. Kada posmatramo civilizacije koje prethode modernoj Evropi, nemoguće je ne uočiti jedinstvo koje u njima preovladava. Čini se da su proizašle iz jedne činjenice, iz jedne ideje, može se činiti da kao da se društvo držalo jednog velikog načela koje je njime upravljalo i odredilo njegove institucije, način mišljenja, sav njegov razvoj. U idejama i svjetonazorima Evrope postoji ista raznolikost, ista borba".[23] U uvodnim razmatranjima svoga kanononskog rada *Stari režim i francuska revolucija*, Tokvil navodi da ga je istraživanje nakon rušenja Rimskog carstva uvjerilo da se iz još uvijek politički nekonstituisane mase uspostavlja jedinstveni poredak prava i politike. „Imao sam mogućnost da proučavam političke institucije srednjovjekovne Francuske, Engleske i Njemačke i što sam dublje ulazio u temu, sve više sam bio iznenađen znatnom sličnošću među zakonima i institucijama u svim trima zemljama: činilo se neobičnim da bi tako različiti narodi s vrlo malo međusobnih veza izgradili zakonske sisteme koji su tako slični (...) Kad god bih u proučavanju sistema stare Njemačke naišao na političku instituizaciju, zakon, lokalnu vlast, bio sam siguran da ću, budem li dosta dugo tražio, pronaći njihovu tačnu paralelu ili nešto temeljno isto, u Francuskoj i Engleskoj. Tako je doista i bilo, upravljanje u svim trima zemljama proizlazi iz istih načela, političke skupštine imale su istu vlast i iste elemente".[24]

Proučavanje formativnih principa „evropskog ekperimenta", slijedimo li Gizoa, koji je u mnogo čemu Tokvilov učitelj, sazdano je na proučavanju grčkog otkrića, rimskog iskustva, hrišćanske baštine,

---

[23] F. Guizot, *General History of Civilization in Europe. From the Fall of the Roman Empire to the French Revolution*, Edinburg, 1848.

[24] A. de Tocqueville, *The Old Regime and French Revolution*, Doubleday, Garden City, 1953., p. 13–14.

srednjovjekovnog konstitucionalizma i procesa uspostave moderne evropske države.

Originalnost grčkog eksperimenta ogleda se u otkriću da ljudi mogu svojim djelima stvoriti ustav. Kornelije Kastoriadis (Cornelius Castoriadis), koji se vraća ovoj ideji, napominje da je ključni korak prema političkoj autonomiji ljudi učinjen kada su stari Grci stavljali preambulu zakonima „a to se činilo dobrim i vijeću i narodu". Ta formula znači da poredak slobode počinje tamo gdje završava poredak sigurnosti. Kastoriadis u osnovi nadograđuje argumente grčke prirodne filozofije (Epikur) koja uči da naše razumijevanje izvanjske (neprijateljske) prirode vodi ka autonomiji ljudi. Drugo ime za tu autonomiju je sloboda od straha. U toj je grčkoj formuli revolucionarno to da su sva društva prije grčkog bila heteronomna društva, koja svoje ustanove stvaraju kao dio izvan društvenih sila (Bog, bogovi, heroji). Sve ovo upućuje da je grčki polis (demokratija) najvažnija inovacija antičke istorije. Dokazala je vrstu poretka koji je stvoren djelovanjem ljudi. Otuda veliki značaj formativnih principa rimskog eksperimenta (ravnoteža slobode i sigurnosti, eksperimentisanje različitim tipovima vladavine, mješoviti politički sistem, municipalni sistem slobode, velike pravne kodifikacije).

Gizo je držao da bi bez rimskog iskustva institucija grčkog polisa, koja je najvažnija institucija antičkog svijeta, ostala nedovršena. Dva su formativna principa koje je rimska politička kultura „posudila" evropskom političkom idealu. Prvi je konstrukt municipalne slobode, drugi — ideja carstva (poretka). „Municipalni sistem je ono što je rimska civilizacija ostavila u nasljeđe modernoj Evropi. I druge ideje su takođe preživjele, tj. ideja carstva, ime cara, načelo imperijalne uzvišenosti, te zastale svete sile, koja se pridružuje tom imenu. To su dva elementa koje je rimska civilizacija prenijela evropskoj civilizaciji: s jedne strane municipalni sistem, njegove običaje i presedane koji su u sebi nosili zametak slobode; s druge strane, ujednačeno univerzalno građansko zakonodavstvo, povezano s idejom apsolutne vlasti i svete uzvišenosti imperijalnog imena koje sadražava načelo poretka i podaništva".[25] Tajna je rimskog uspjeha u prirodi političkog poretka na način kako to na početku šeste knjige *Istorije* uči Polibije. Podsjećam, Polibije kaže: „Hoću da pokažem kako je Rimska imperija porobila sav tada poznati svijet za 148 godina." Tajna je, dakle, u prirodi političkog poretka u kome se harmonizuju ideali moći, autoriteta i slobode. Gizo će utvditi da nam je političko nasljeđe Rima ostavilo univerzalno građansko zakonodavstvo, povezano s idejom apsolutne vlasti, svete i uzvišene, te imperijalnog imena koje je sadržavalo ideju poretka i pobožnosti.

Gizo poseban traktat posvećuje modernizacijskim učincima germanskih osvajanja upućujući da su Germani Evropi donijeli dvije važne ustanove: ideju individualne slobode i ideju vođstva. Gizo je očito imao u vidu Monteskjeovu opasku na poznato Tacitovo djelo

[25] F. Guizot, Ibid., p. 47.

O običajima Germana. Isti je motiv kod Monteskjea. Citiram: „Ko god je čitao Tacitovo djelo *O običajima Germana* vidjeće da su upravo od njih Englezi preuzeli ideju o svojoj političkoj vladavini. Taj krasan sistem bješe pronađen u šumama. Rimljani su civilizovani i korumpirani, Germani su slobodarski narod".[26]

Dovršiću ovu uvodnu refleksiju o važnoj modernizacijskoj ulozi hrišćanstva. Tri su velike blagodeti da sažmem veliki trakatat koji je hrišćantvo podarilo Evropi:

prvi je zahtjev za moralizacijom političke moći koji je ostao snažnom legitimnom silom koju ne poznaju ne-evropske političke kulture; drugi je isticanje moralnog imperativa božjeg zakona i treći je ideja o razdvajaju duhovne i svjetovne vlasti.

Tokvil koji sluša Gizoova predavanja 1828. godine u osnovi obnavlja njegovu ideju o ujedinjenim načelima na kojima počivaju političke ustanove tadašnje Evrope. „Imao sam priliku da proučavam političke institucije srednjevjekovne Francuske, Engleske i Njemačke, i što sam dublje ulazio u temu, sve sam više bio iznenađen znatnom sličnošću među zakonima i institucijama u svima trima zemljama; činilo se neobičnim da bi tako različiti narodi s vrlo malo međusobnih veza izgradili sisteme zakona koji su slični. Kada god bi u proučavanju sistema stare Njemačke naišao na političku instituciju, zakon, lokalnu vlast, bio sam siguran da ću, budem li dovoljno dugo tražio, pronaći njihovu tačnu paralelu ili nešto temeljno isto u Francuskoj i Nemačkoj".

U tom kontekstu čitamo i Tokvilov opis legalističkog etosa kao srž evropskog političkog ideala. Tokvil nas uči da Evropljani „jako cijene slobodu, a općenito još više legalitet; manje su zaplašeni od tiranije nego od samovoljne moći". Tokvil pripada redu evropskih političkih liberala (Monteskje, Konstan, Madam de Štal) koja ističe osobitu političku formulu straha od despotizma kao bitnog svojstva evropskog političkog ideala (kulture). Glavna svrha usporedbe između evropske vladavine zasnovane na zakonu i orijentalnog ili „turskog despotizma", bila je da učvrsti vladavinu zakona i upozori evropske vladare kakvim se opasnostima i bijedi izlažu ako ga se odreknu u korist istočnjačkog despotizma. Francuska je u ruševnom stanju i uvijek postoji opasnost da je samovoljni vladari izvrgnu u despotiju. Monteskje će za Džon Loka, regenta Luja XV, reći da je „najveći zagovornik despotizma koji je u Evropi ikada viđen". Luj XV hoće da pod svoju vlast dovede čak i duše naroda, on ih tjera da misle kako on želi". Monteskje je istinski učitelj pravne države, a despotija je za njega azijska tvorevina. „Što se tiče Azije i Afrike uvijek su snosile tegobe despotije. Azijati smatraju da na zemlji ne može biti nikakve vladavine do despotije. Despot voli duše niske, on svoje podanike pretvara u robove, ljudi su jednaki u despotskoj vladavini jer su ništavni. Despotija je poredak neslobode. Kada despot kazni podanika ne samo što ne smije da mu se pomogne, ni ime ne smije da

[26] Montesquieu, *Spirit of Law*, 1955.

mu se pomene." U *Refleksijama o univerzalnoj monarhiji* utvrdiće da despotije u Evropi nikada nisu bile u stanju da opstanu. Upoređuje je sa slobodom Engleza, gdje se „vladar uvijek klati na prestolju".[27]

Tokvil u osnovi dijeli ove ideje, naglašavajući nasuprot Monteskjeu da energetski princip despotije nije strah, već religija. Religija je strah pridodat strahu. I on strahuje da se u Evropi može obnoviti doba principata i dominata i dodaje: „trebalo bi u Aziji potražiti sa čime se to može porediti". Strahovao je da će svijet biti podijeljen na dva pola. Jednim polom će upravljati Amerika, a drugim Rusija, pri čemu će prva svojim dijelom upravljati slobodom, a druga ropstvom. Tokvil se boji despotskog žandarma Evrope, upućujući da je sukob zapadanjačke militarne despotije Napoleona i istočnjačke despotije Aleksandra pokazao da je orijentalni despotizam nadmoćan u odnosu na akcidentalni.

Zdušno je zagovarao njemačko ujedinjenje, a Francuzima je dodijelio ulogu zemlje koja će obnovom demokratske republike „spasiti ne samo sebe nego i sve narode oko sebe".

Desekularizacija evropskog političkog identiteta

Možemo dodati da danas, tradicija konfrontacije Istoka i Zapada, nije kao što su nas klasični politički liberali učili. Ona nije tako jednostavna, ali njezino ideološko jezgro kao da se nije promijenilo. U tom smislu možemo dodati napomenu Judith N. Shklar da je tradicija vlasti pod vlašću zakona ona vrsta tradicije koja povezuje sve evropske tradicije u ujedinjen obrazac. Ona to pokazuje osvrtom na Veberovu tipologiju legitimnih oblika vladavine, napominjući da „jasno je da njegov cilj nije bio analiza ne-evropskog svijeta, nego otkrivanje, putem uporedbe s Evropom, jedinstvenih kulturnih i političkih osobina Zapada". Pitanje koje je postavio nije bilo kakvi su oni, nego zašto su različiti od nas, te stoga šta nas čini onakvim kakvi jesmo. Njemu se činilo da je to „racionalnost", pri čemu je mislio na ono šta se naziva legalizmom. Predispozicija za otkrivanje, stvaranje i postupanje po pravilima je, prema njegovom mišljenju, značajka koja odlikuje evropsku kulturu. Već se time objašnjava postojanje pravne strukture, pravnih ustanova, kapitalističke privrede, racionalne socijalne etike i vjerskog pluralizma". Podsjećam da Veber svoga najboljeg učenika Erika Vitfogela šalje da studira orijentalne despotije i otuda taj veliki rad koji nam i danas stoji na raspolaganju.[28]

Mada se teza da Evropa nikada nije do kraja, unatoč snažnim tendencijama globalizacije i masovnih migracija, usvojila temeljne vrijednosti religijskog pluralizma na način kako ga brani Rols u proširenom konstruktu „javnog uma", mnogo je razloga koji upućuju da se Evropa suočava sa snažnim tendencijama de-privatizacije religije

[27] Montesquieu
[28] E. Vitfogel, *Oriental Despotism*, 1981.

i desekularizacije javne sfere. Osnovna je argumenatacija Kasanove da u posljednje dvije decenije „religija se vraća kao sporno (contentious) pitanje u javnoj sferi evropskih društava". Globalizacija i masovne migracije podrile su jasne linije između javne i privatne sfere. Religija sve snažnije zadobija ulogu u javnoj sferi i posebno u poltičkoj areni. Suočavamo se sa snažnom rendencijom deprivatizacije religije (Casanova, 2008).[29] Slijedeći ovu vrstu argumenatcije, Suzana Mancini (Sussana Mancini) utvrđuje da deprivatizacija religije predstavlja glavni izazov vrijednostima evropskog političkog prosvetitetljstva i „glavni izazov evropskom zapadnom konstitucionalizmu". Istu vrstu normativne argumentacije obnavlja M. Ignatieff upozoravajući da se iznenada „evropska društva koja su bila sekularna, vraćaju religijskom identitetu kao osi evropskog identiteta, otkrivajući sebe i sopstveni identitet kao hrišćanski, suprotstavljajući se onome što se označava kao muslimanska opasnost. To se ne čini zato što hrišćanska kultura i hrišćanske teme i hrišćanske vrijednosti nisu centralne za evropsku kulturu i strukturni element najdubljih nazora evropskih naroda. Pogrešno je reći da su Sjedinjene Države religijska zemlja. Isto to važi i za Francusku. Hrišćanska tradicija je ključna za obje zemlje, no one su danas sekularne republike zasnovane na konstitucionalnom poretku koji je religiju stavio na svoje mjesto vrlo svjesno i deliberativno."[30] Ova se tendencija, osobito snažno u posljednje dvije decenije, izražava u ulozi koja se daje religijskim simbolima u javnoj sferi, posebno u javnim školama. Religijski simboli znak su „javne kulture" i njhovo prisustvo ili odsustvo u osnovi simbolizuje odnose moći među različitim kulturama. Tako se unošenje raspeća u javne škole i sudove identifikuje sa „javnom kulturom" zemlje i njezine većinske kulture, dok se nošenje muslimanskih simbola, turaba i sl. od strane javnih službenika i učenika, nesporno označava kao znak marginalizacije ovih kultura i njihovih sljedbenika. I Evropski sud za ljudska prava, baveći se „pitanjem islamskog vela", zaključio je da je njegova zabrana u skladu sa Konvencijom. Religija, osobito ona muslimanska, postaje u javnom polju (diskursu) predmet agresivnog političkog, pravnog i sudskog napada, pogotovo nakon napada od 11. septembra 2011. godine, koji je snažno intenzivirao ovu kampanju.

Konstrukt islama kao nepomirljivo drugog u osnovi slijedi ovaj ideološki obrazac. Za mnoge je septembarski udar na dva simbola globalizacije označio Muslimane kao monolitnog neprijatelja Zapada i liberalne demokratije. U evropskom političkom diskursu osnažuje diskurs politike identiteta i osobiti povratak religijskom (hrišćanskom) identitetu kao temeljnoj osi evropskog identiteta, koji u osnovi rastače i čini upitnim dva temeljna osigurača liberalne demokratije, liberalni konstitucionalizam i princip sekularnosti moderne države. Islam se u polju desnog političkog diskursa u osnovi definiše u kategorijama rigidnosti (religija je rigidna), nasilnosti (historija

[29] J. Casanova, *Public Religious in the Modern Worl*d, Chicago, 1944.
[30] Ignatieff, Ibid.

je nasilna) i nazadnosti (kultura je nazadna i korumpirana). Otuda i dramatične dijagnoze u teorijskom i političkom diskursu, poput onoga što ga demonstrira Frensis Fukujama u svom skorašnjem tekstu *Identitet, imigracija i liberalna demokratija*, u kome drži da je, na dugu stazu, mnogo veći izazov za liberalnu demokratiju od teororizma integracija migrantske manjine u zapadna demokratska društva. Evropa je, na duži rok, bojno polje između radikalnog islamizma i liberalne demokratije. Radovi Francois Filona, kandidata na francuskim predsjedničkim izborima (*Pobijediti islamski totalitarizam*), i Pjera Leluša, bivšeg ministra koji izjednačava islam i nacizam (*Rat bez kraja*) samo su paradigmatični primjeri ovoga političkog diskursa.[31] Ova naglašeno negativna reprezenatacija muslimana u evropskom političkom diskursu u osnovi prati klasičnu paradigmu o razdvojenim normativnim pristupima u istraživanju Istoka i Zapada. Ova teorijska paradigma temeljno se mijenja. Sve se jasnije pokazuje da postoji osobita vrsta paralelizma između zahtjeva rekonfiguriranog islama i etno-religijskog nacionalizma Zapada. Ala Azmeh, sirijski profesor, u studiji *Udar na margine* upozorava upravo na ovu tendenciju. „Islamisti i evropska desnica su dvije alternativne politike (polity) koje postaju „blizanci". Obje zamjenjuju civilitet sa identetom, zamjenjujući građanstvo sa identitetom zasnovanim na krvi i religijskoj identifikaciji."[32]

Normativni učinci procesa desekularizacije u osnovi upućuju na iste političke učinke: mada su, kako argumentira Ignatief, evropske države tipom svoje konstitucije sekularne države, osobita vrsta straha da se slabljenjem religije i njezine kontrole u javnom polju društvo može survati u pretpolitičko stanje netolerancije, divljaštva i rata. Evropa, upozorava Ignatief, nažalost ima obilje takvoga iskustva.[33] Otuda se zahtjev za obnovom temeljne rasprave o demokratskom reutemeljenju Evrope doima ne samo poželjnim, već i nužnim.

Literatura

Abizadeh, A., *Democratic Theory and Border Coercion*, Political theory, Vol. 16, 2008.

Bellamy R. and Castiglione D., *Democratic Deficit and the Constitution of Europe* in: A. Gagnon and J. Tully, *Justice and Stability in Multinational Society*, Cambridge, CUP, 2006.

Bobit, Ph., *Shields of Achiles*, New York, 2002.

Casanova, J., *Public Religions in the Modern World*, Chicago, 1944.

Dahl, R., *On Democracy*, Yale, 1999.

Diay, M. W., *The Role of Civil Nation in the Making Europe*, Social Research, Vol 57, 2000.

[31] F. Malcomson, *Sovereignty Virtue*, Carnegy, 2018.

[32] AlaAymeh, Ibid.

[33] Ignatieff, Ibid.

Europa Kann es besser, Gespräch mit Jürgen Habermas, Nene Gesellschaft, 4/2017
Grim, D., *Which Constitution for Europe*, Tuibingen, 25, 1977.
Guizot, F., *General History of Civilizaion in Europe, From the Fall of the Roman Empire to the French Revolution*, Edinburgh, 1848.
Holmes, S., *Reflection on the Nation-State in Western Europe*, Journal of Common Market, Vol. 21, 1992.
Ignatieff, M., *The Ordinary Virtues. Moral Order in Dividing Society*, Cambridge, CUP, 2017.
Keane, J., *European Citizenship*, CisoNet, Berlin, 2005.
Laclau, E., *Populist Reason*, London, Vrso, 2005.
Malcomson, F., *Sovreignty Virtue*, Carnegy, 2018.
Merkel, W., *Populismus und Demokratie*, IPG, 2016.
Miller, D., *On Identity*, Oxford, OUP, 1995.
Miller, D., *Why Imigration Control Not Coercive*, Political Theory, Vol. 38, 2010.
Miller, J. W., *Ustavni patriotizam*, Beograd, 2016.
Montesquieu, *Spirit of Law*, 1955.
Mouffe, Ch., *The End of Politics*, in: Panniza, Populism as Mirror of Democracy, 2005.
Nikolaidis, C., *European Democracy and Its Crisis*, Journal of Common Market, 51, 2013.
Nisbaum, M., *Love of the Country*, Boston, 2002.
Pérez Diaz, V., *The Role of Civil Society and the Meaning of Europe*, Social Research, vol. 5, 4, 2000.
Podunavac, M., *Ustav i demokratija u procesu tranzicije*, Beograd, 2011.
Preuss, U., *Constitutionalism in Globalized and Fragmented World*, UKP Symposium, 2004.
Rosenfeld, M., *Problem of Identity*, Cordoso School of Law, Working Papers
Tocqueville, A. d., *The Old Regime and French Revolution,* Doubleday, Garden City, 1953.
Vitfogel, E., *Oriental Despotism*, 1981.